

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
rahilahummatova@gmail.com

İ. NƏSİMİNİN POEZİYASINDA MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Açar sözlər: baş cümlə, budaq cümlə, bağlayıcı vasitələr, I tip, II tip

Ключевые слова: заголовок предложения, ответвление, связующее средство, 1-й тип, 2-й совет

Keywords: head sentence, branching sentence, connecting means, 1st type, 2nd type

Azərbaycan dili çox zəngin sintaktik quruluşa malikdir. Sintaktik quruluşa daxil olan vahidlərdən ən başlıcası cümlədir. Cümlə dilin əsas ünsiyyət vahididir. Fikir mübadiləsi yalnız cümlələr vasitəsilə ilə yaranır, mümkün olur. Cümlə aid olduğu xalqın təfəkkür tərzini, minilliklər boyu inkişaf səviyyəsini əks etdirən ən mükəmməl sintaktik vahiddir. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Nitq yalnız onunla reallaşır. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin bütün vahidləri iştirak edir. Cümlə hər bir dilin daxili qanun-qaydaları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan nitq vahididir.

Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin də xüsusi çəkisi vardır. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir”. (3. s. 12) Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan mürəkkəb cümlələr tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə fikrin ifadəsinə xidmət göstərir. Dilimizdəki mürəkkəb cümlələr çox zəngin quruluş tipinə və mənə növlərinə malikdir. “Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr”. (1. s. 270)

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin bütöv bir fikir ifadə etməsi üçün tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruridir. Komponentlərdən biri – qrammatik cəhətdən müstəqil olan baş cümlə, asılı olan isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış hər hansı bir üzvün yerində işlənir, ya baş cümlədə əvəzlilik-qəliblə, qarşılıq sözlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvü izah edir, ya da ümumilikdə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur. Baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır.

Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər

klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz dahi Azərbaycan şairi İ. Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir. İ. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Həm fars, həm də ana dilində “Divan” bağlayan İ. Nəsimi poetik və fəlsəfi təfəkkürünün ifadəsində daha çox milli dil vahidlərinə önəm verir. Şairin fəlsəfi, dünyəvi şeirləri xəlqiliyi, səmimiyyət və təbiiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə seçilir.

İ. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələri linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik. Bu möhtəşəm poeziyanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin asindetik, analitik, sintetik, analitik-sintetik mənə növləri müşahidə edilir və bu da bağlayıcı vasitələrə görə müəyyənləşdirilir. Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları, ya da bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır. Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə şəkilçilərlə (-sa, -sə) bağlanır. Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcı və şəkilçilərlə bağlanması həmin cümlələrin formal cəhətdən ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Biz bu məqalədə yalnız şairin əsərlərində işləklilik imkanlarına görə üstünlük təşkil edən mübtədə budaq cümləsi, onun tipləri və baş cümlə ilə budaq cümləni bağlayan vasitələri işıqlandırmaya çalışacağıq.

İ. Nəsiminin dilində mübtədə budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin əsərlərində intensiv işlənmə üstünlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Bu cümlələrdə budaq cümlə əksərən baş cümlədə işlənməyən mübtədani əvəz edir, çox nadir hallarda isə qarşılıq bildirən **ol**, **o** əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani aydınlaşdırır.

Budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı sözlərlə ilə bağlanmışdır:

Kim bağlayıcı sözü ilə:

Kim bu dəm qədrini bilməz, eylə bil adəm degil. (s.126)

Kim ki bağlayıcı sözü ilə:

Kim ki bu meyxañəyə basdı qədəm, Bisəru pa oldu, nə sər, ya nə pa? (s. 26) **Kim ki** istər dilbərinin xəlvətinə yol bula, Can fəda qılmaq gərəkdir min kərə dər payı-eşq. (s. 43) **Kim ki** bu halə düşmədi, qoya vara kəndü halınə. (s. 79) **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz... **Kim ki** zülfünün xəyalı bağladı könlündə ol, Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəməz. (s. 93) **Kim ki** yarından bəqasız canını gördü əziz, Yarını itirdi nadan, bulmadı dildarını. (s. 102) Vəslinə **kim ki** ırmadı, dərdü əzab içindədir, Ləlini **kim ki** sormadı, təşnə sərab içindədir. (s.218) **Kim ki** didarından özgə nəsnə istər, ey sənəm, Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasın! (s.185) Nəfsini **kim ki** bildi, bildi həqi, Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi. (s.355)

Ol kim bağlayıcı sözü ilə:

Ol kim həqqi tanıır, yüzünə Kəbə demiş. (s. 159) **Ol kim** özün bilmədi, düşdü cahanə dərbədə. (s.206)

Hər kim, hər kim ki bağlayıcı sözü ilə:

Hər kim ki baxa bir dəm dilbər qaşı yasinə, Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə. (s. 46) **Hər kim** Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqin darinə. (s. 71) **Hər kim ki** düşdü eşqinə, büryanü həm giryan gərək. (s. 125) **Hər kim ki** tövhid əhlidir, **ol** didü vadid əhlidir. **Hər kim** içər ol şərabi, cavidan olur. (s. 273) **Hər kim** bu yolda quldurur, aləmdə **ol** sultan gərək. (s. 125)

Nə bağlayıcı sözü və **-sa, -sə** şərt şəkilçisi ilə:

Şairin dilində mübtəda budaq cümləsinin az bir qismində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi **nə** bağlayıcı sözü ilə yanaşı **-sa, -sə** şərt şəkilçisindən istifadə edildiyi də müşahidə olunur: Aşıq bəla yolunda gərək kim, həmül ola, Məşuqədən ana **nə** gəlırsə, qəbul ola. (s. 33)

Hər kimsə kim bağlayıcı sözü ilə:

Məqsudinə bulmadı hıdayət, **Hər kimsə kim** bulmadı bu rahı. (s. 118)

Bu beytdə mübtəda budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlansa da, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlib. Bu cür proses bədii tələblə bağlı olaraq baş verir.

İ. Nəsiminin poeziyası üzərində aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, şairin ədəbi dilində “ budaq cümlə+baş cümlə ” quruluş tipində olan yalnız mübtəda budaq cümləsi deyil, digər budaq cümlə növləri də “ baş cümlə+budaq cümlə ” quruluş tipindən olduqca üstün mövqedədir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, həm canlı danışiq dilində, həm də ədəbi-bədii dildə budaq cümlənin bu növünün təşəkkül tarixi daha qədimdir.

Bağlayıcı sözlərlə bağlanmış bu cür cümlələrdə, məlum olduğu kimi, birinci budaq cümlə, ikinci baş cümlə gəlir. Lakin “ budaq cümlə + baş cümlə ” sıralanması “ bədii əsərlərdə və canlı danışiq dilində aktuallaşdırma

prosesi və ya poeziya tələbləri ilə əlaqədar tərəflərin yeri asanlıqla dəyişə bilər”. (3. s. 14)

İ. Nəsiminin dilində bu cür sıralanma halları müşahidə olunan faktlardandır və bunu axırıncı nümunədə də izlədik. Digər faktlara da nəzər yetirək:

Yanisər daği-dərdi-həsərət ilə,
Kim ki yanmaz bu eşq dağından. (s. 174)

Beytin mənası belədir: **Bu eşq yangısından** (dağından: burada dağ çəkmək, eşqin yandırır-yaxması, dağlaması anlamındadır) **yanmayan** həsrət dərdinin yangısı ilə yanacaqdır. Göründüyü kimi, **kim ki** bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə ikinci gəlmişdir.

Yaxud:

Sağa dəyişdirdi solunu həqqa,
Solunu **kim ki** bildi sağından. (s.174)

Beytin mənası belədir: **Solunu sağından ayırd edən** (məcazi mənada xeyirlə şərinə; haqq ilə nahaqqı) haqq ilə, ədəblə solunu sağla dəyişdirdi (Quranda solçular cəhənnəmlik, sağçılar cənnətlik sayılır). Göründüyü kimi, bu beytdə də bağlayıcı sözlə (**kim ki**) bağlanan budaq cümlə ilə baş cümlənin normal sıralanması poetik tələblə əlaqədar olaraq dəyişib.

Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Nəsiminin dilində budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması **kim ki** bağlayıcı sözünün intensiv işlənmə imkanları daha üstündür.

Qeyd. Bağlayıcı sözlərin sonunda işlənən **ki** bağlayıcı yox, qüvvətləndirici ədatdır. **Ki** tərəfləri – budaq cümlə ilə baş cümləni əlaqələndirməyə deyil, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirən konstruksiyanın (bağlayıcı sözün) qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqələndirici funksiya, əsas yük bağlayıcı sözlərin üzərinə düşür. **Ki** ədatı isə bu əlaqəni, bağlılığı daha da qüvvətləndirir. Əgər **ki** ədatını bağlayıcı sözlərin tərkibindən çıxarsaq, heç bir semantik dəyişiklik olmaz, yalnız bağlılıq bir qədər zəifləyər: **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. **Kim** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. Göründüyü kimi, cümlənin semantikasındakı heç bir dəyişiklik olmadı. Yalnız emosional bağlılıq bir qədər zəiflədi. Bağlayıcılıq funksiyası daşıyan “ki” dən sonra vergül qoyulduğu halda, sözlərin və cümlənin qrammatik semantikasını gücləndirən “ki” ədatından sonra vergül qoyulmur.

İ. Nəsiminin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən də intensiv istifadə edilmişdir. Bunu əksər budaq cümlə növlərində müşahidə etmək mümkündür. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin ən çox yayılmış tipi tərkibində üç sadə cümləni birləşdirən tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq

cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu cür quruluş tipinə mübtəda budaq cümləsində də təsadüf edilir. Mürəkkəb quruluşlu mübtəda budaq cümləsini izləyək: **Kim ki** şol sevdaya düşdü, bildi kim, asan degil. (s.138) Cümlənin birinci komponenti **kim ki** bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan mübtəda budaq cümləsidir. İkinci komponentin özü də tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlənin (bildi kim) xəbərindən belə bir sual yaranır: nəyi (nə?) bildi. Cavab: asan olmadığını. Bu isə tamamlığın sualına cavabdır. Deməli, ikinci və üçüncü komponentlərin arasında da tabelilik əlaqəsi vardır. Həmin komponentlərin birincisi baş cümlə, ikincisi isə tamamlıq budaq cümləsidir. Cümləni sadələşdirək: Şol (o) sevdaya düşən asan olmadığını bildi. Cümlənin birinci komponenti (budaq cümlə) substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işləndi. Üçüncü komponent isə ikincidə buraxılmış tamamlığın yerində işləndi, tamamlıq vəzifəsini icra etdi.

II tip. Mübtəda budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək, baş cümləyə **kim, ki** bağlayıcıları (analitik) ilə bağlanmışdır. Orta əsrlərin ədəbi-bədii dilinin inkişafında, zənginləşməsində xüsusi xidməti olan İ. Nəsiminin əsərləri üzərindəki araşdırmalar-dan məlum olur ki, mübtəda budaq cümləsinin bu tipi şairin poeziyasında işlək deyil.

“ Baş cümlə+budaq cümlə ” modelində olan mübtəda budaq cümləsinin az bir qismi **ki, kim** bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə **ol, şol, bu** əvəzlilik-qəlibindən istifadə edilmişdir:

Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti,
Müdbirdir **ol kim**, bağladı qəlbin anın iqbalına. (s. 31)

Nümunə (2-ci misra) baş cümlə+budaq cümlə quruluşundadır. Baş cümlədə qəlib kimi **ol** əvəzliyi işlənmişdir, budaq cümlə onu izah edib, aydınlaşdırır. Bədbəxt, talesizdir (**müdbir** ərəb mənşəli olub, “ bədbəxt, talesiz ” deməkdir). Kim? O. Lakin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda tam olaraq bədbəxt, talesiz olanın kim olduğunu açma bilmir. Budaq cümlə onu izah edir, konkretləşdirir. Yəni kim? Qəlbini onun taleyinə bağlayan (substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək mübtəda vəzifəsini icra edir).

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Şeytandır **ol ki**, surətinə qılmağı sücud,
Şeytanə münkir olmuşam, inkarə düşmüşəm. (s.155)

Beytin birinci misrası mübtəda budaq cümləsi formasında qurulmuşdur. Şeytandır. Kim? O. Yəni kim? Surətinə səcdə qılınmayan.

Sadələşdirsək, budaq cümlə substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək **ol** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edəcək: Surətinə səcədə qılınmayan şeytandır.

Yaxud:

Mehrin odunda **şol kim**, pak olmadivü xalis,
Adı iki cahanda üzü qara zəğəldir.

Beytin mənası: Eşqin odunda yanıb pak, təmiz olmayanın, arınmayanın adı iki cahanda üzüqara və saxtadır. Göründüyü kimi bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində də əvəzlik-qəlib (**şol**) işlənmiş, budaq cümlə onu aydınlaşdırmışdır.

Yaxud da:

Təhqiq xəbərdir **bu ki**, “əl-cinsi təəl-cins”.
İnsana iriş, söhbəti-ürfan tələb eylə. (s. 66)

Bu beytin də birinci misrası mübtədə budaq cümləsidir. Gerçək xəbərdir. Nə? Bu. Yəni nə? Cinsin cinsi ilə olması gerçək xəbərdir. Burada da budaq cümlə baş cümlədə **bu** əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edir.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, **kim**, **ki** bağlayıcıları ilə bağlanan mübtədə budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri əksərən ismi xəbərlidir. Birinci, üçüncü nümunələrin baş cümlələrinin xəbərlərindən (müdbirdir, xəbərdir) bunu izləmək mümkündür. Eləcə də ikinci nümunənin xəbəri feillə ifadə olunsada (pak olmadı), birinci tərəf adlar qrupuna aiddir, “təmizlənmədi, paklanmadı” şəklində də demək mümkündür.

Baş cümləsi adlarla ifadə olunmuş digər nümunələri də nəzərdən keçirək:

Mərifət əhlinə gəldi kəpənək ətləsi-xas,
Nə rəvadır **ki**, geyə cahilü nadan kəpənək. (s.124)

Göründüyü kimi, **ki** bağlayıcı cümlənin baş cümləsi ismi xəbərlidir (rəvadır).

İ. Nəsimi poeziyasında müşahidə edilən mübtədə budaq cümləsinin bir qisminin baş cümləsində mübtədə işlənmir, yəni **ol**, **şol** əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmir, mübtədə buraxılır. Baş cümlənin xəbəri əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, ismi xəbərlə ifadə olunur:

Sən sana gəl ki, səninlə bu cahan buldu həyat,
Nə əcəbdir **ki**, su istər suya qərqlənmiş hut. (s.324)

Bu beytin ikinci misrası mübtədə budaq cümləsi şəklində qurulub. Baş cümlə ilə budaq cümlə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanıb. Baş cümlədə mübtədə

buraxılıb. Baş cümlənin ismi xəbərindən sual veririk: Əcəbdir. Nə? Suya qərq olmuş böyük balığın su istəməsi. Göründüyü kimi, budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işlənərək onu əvəz etdi.

Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, Nəsimi poeziyasında mübtəda budaq cümləsinin hər iki tipindən istifadə edilsə də, bağlayıcı sözlərlə bağlanan və yüksək poetik siqləti ilə seçilən mübtəda budaq cümləsi kəmiyyətcə daha üstündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A. Həsənov, Ə. Abdullayev, Y. Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. VI nəşr. Bakı, 2007
2. Ə. Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil". Bakı, 2010
3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
4. Y. Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007
5. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Tərtib edən: Ə. Səfərli. Bakı, 1991

R.Hummatova

In the Nasimi poetry, the word is the branch Summary

The syntactic structure of the Azerbaijani language is very rich. The most perfect parsing unit is sentence. It is known that the proposal is the most important syntactic unit in the process of communication, exchange of ideas. In addition to simple sentences, complex sentences are also important for the expression of written and spoken language. Complex sentences in our language have a very rich structure and meaning. The study of the history of Azerbaijan and the history of the Turkic languages has a very ancient history of complex sentences, in particular complex complex sentences. Studies of folklore literature and the language of classical poetry also give us the basis for this fact. In this article, we examined the sentence of a branch, which is one of the types of complex compound sentences observed in Nasimi's poetry.

Tabular compound sentences are superior in the language of Nasimi. The poetical poetry of the poet is rich in sentences. Various means have been utilized to refer to the sentence. In Nasimi's language, there are 2 types of branching sentences.

In the first type, the branch sentence is closely linked to the sentence. The 2 nd type string is linked to the sentence.

The research shows that the 1st type is in a superior position in the poems of Nasimi.

Р.Гумбатова

**В поэзии Насими это слово ветвь
Резюме**

Синтаксическая структура азербайджанского языка очень богата. Наиболее совершенной единицей синтаксического анализа является предложение. Известно, что предложение является важнейшей синтаксической единицей в процессе общения, обмена идеями. В дополнение к простым предложениям, сложные предложения также важны для выражения письменной и устной речи. Сложные предложения в нашем языке имеют очень богатую структуру и значение. Изучение истории Азербайджана и истории тюркских языков имеет очень древнюю историю сложного предложения, в частности сложного предложения. Исследования фольклорной литературы и языка классической поэзии также дают нам основание для этого факта. В этой статье мы изучили предложение ветви, которая является одним из типов сложных составных предложений, наблюдаемых в поэзии Насими.

Табличные составные предложения превосходят на языке Насими. Поэтическая поэзия поэта богата предложениями, и для обозначения предложения использовались разные способы. В языке Насими есть 2 типа разветвляющихся предложений.

В первом типе ответвление тесно связано с предложением. Вторая строка ответвления связана с предложением.

Исследования показывают, что 1-й тип находится в превосходящей позиции в стихах Насими.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya elmləri doktoru, professor